



Ю.В. Оряп,
аспірант
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник доцент О.П. Кучинська)

Використання спеціальних знань для забезпечення правового статусу неповнолітніх у кримінальному процесі України

Ключові слова: неповнолітні, спеціальні знання, допит, педагог, судово-психологічна експертиза.

Розслідування та попередження злочинів є важливими головними завданнями та обов'язками правоохоронних органів. Провідна роль у ефективному розв'язанні цих завдань надається використанню досягнень науково-технічного прогресу у виявленні злочинних намірів, встановленні злочинів, доказуванні у кримінальних справах, розв'язанні інших питань, пов'язаних з протидією злочинності. Чималу роль спеціальні знання відіграють і при розслідуванні злочинів, скоєних неповнолітніми, щодо них та у випадках, коли неповнолітні виступають у справі свідками.

Водночас, правомірне, тактично грамотне і ефективне використання сучасних досягнень науки і техніки ускладнюється неоднозначним розумінням вченими і практиками переліку складних понять і явищ, пов'язаних із особливостями залучення здобутків різноманітних наук у сферу боротьби зі злочинністю.

Спеціальні знання є однією з форм використання досягнень науки і техніки у кримінально-процесуальній діяльності. Застосування спеціальних знань у розслідуванні та попередженні

злочинів — складне явище правової дійсності, процес, до якого залучені різноманітні суб'єкти діяльності, багатоаспектне поняття, від адекватного розуміння якого, багато в чому залежить результативність виявлення, вилучення, дослідження та використання доказової інформації у кримінально-процесуальній діяльності.

Висвітлення поняття “спеціальних знань” та окремих його сторін трапляються у працях багатьох вчених. Зокрема, різні аспекти проблематики спеціальних знань розглядалися у докторських дисертаціях українських криміналістів. Так, Л.Ю. Ароцкер акцентував на використанні методів боротьби зі злочинністю у суді [1]; В.Г. Гончаренко визначив методологічні проблеми використання в кримінальному судочинстві досягнень природничих та технічних наук [2]; В.О. Коновалова присвятила свою роботу пізнавальній функції логіки та психології в слідчій діяльності [3]; М.В. Костицький зазначив про особливості використання психологічних знань у кримінально-процесуальній діяльності [4]; З.М. Соколовський дослідив пробле-

ми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві [5].

Це лише короткий перелік робіт вітчизняних вчених, які безпосередньо присвячені розгляду зазначеної проблематики. Слід додати, що багатогранна проблема спеціальних знань не була обійдена увагою і в дисертаціях, у яких висвітлювалися інші питання. Так, В.К. Лисиченко звертався до особливостей використання досягнень науки і техніки при дослідженні проблем документознавства [6]; М.В. Салтевський та М.Я. Сегай розглядали зазначену проблематику через призму групофікації [7] та ідентифікації [8]. З позицій експертної профілактики вивчались спеціальні знання І.Я. Фрідманом [9], а Г.А. Матусовський [10] та А.В. Іщенко застосовували наукознавчі підходи в аналізі взаємодії криміналістики, кримінального процесу та інших наук [11].

Проблематика спеціальних знань розглядалась також вченими інших держав. Йдеться про роботи науковців близького зарубіжжя, які захищали дисертації, зокрема і у спеціалізованих радах України. Це роботи про використання експертизи у розслідуванні та попередженні злочинів (Ф.Е. Давудов — Москва, 1972 [12], І.А. Алієв — Київ, 1990 [13]); вдосконаленню експертної діяльності приділяв увагу (Ф.М. Джавадов — Київ, 2001 [14]); дослідник із Білорусі Г.І. Грамович (Київ — 1989) присвятив свою роботу питанням теорії та практики застосування спеціальних знань і науково-технічних засобів в розкритті та розслідуванні злочинів [15].

Значна увага проблематиці спеціальних знань приділялась і в роботах російських науковців. Це дисертаційні праці Р.М. Ланцмана, О.А. Леві, М.О. Селіванова, В.І. Шиканова та інших [16].

В той же час зазначені дослідження не розв'язали багатьох питань, пов'язаних із використанням досягнень науково-технічного прогресу у правоохоронній діяльності. Очевидно, так сталося за-

вдяки багатьом різним факторам, які впливали, впливають та впливатимуть на інтенсивність використання науково-технічних досягнень, з одного боку, та активність наукових досліджень проблем, які виникають у зазначеній галузі — з іншого.

Використання спеціальних знань у правоохоронній діяльності, набуває нових напрямів, виникає необхідність розв'язання теоретичних і практичних проблем, яка актуалізується ще й тим, що в державі створено нові правоохоронні органи, до компетенції яких входить використання спеціальних знань (Державна податкова адміністрація, муніципальна міліція). Крім того, розширюється компетенція існуючих органів щодо використання спеціальних знань (наприклад, Державна митна служба). Особливого значення набувають зростаючі темпи розвитку науково-технічного прогресу, досягнення якого активніше впроваджуються в сферу боротьби зі злочинністю. Все це вимагає ґрунтовного перегляду широкого переліку понять, що повною мірою стосується і такої категорії як спеціальні знання. Слід погодитись з думкою В.О. Образцова щодо необхідності спростувати помилкові уявлення про загальновідомість, елементарність деяких понять, категорій, положень, які насправді не такі вже й прості і зрозумілі [17; 11]. У цьому сенсі можна говорити, зокрема, про значення використання спеціальних знань для забезпечення правового статусу неповнолітнього в кримінальному процесі.

Вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство передбачає низку особливостей розслідування та розгляду справ про злочини неповнолітніх. В Кримінально-процесуальному кодексі України (далі — КПК) сформульовані положення, що забезпечують всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи, максимальний виховний вплив на неповнолітніх злочинців, охорону їх прав та законних інтересів.

Одна з форм використання спеціальних знань при розслідуванні зазначеної категорії справ є участь спеціаліста в допиті неповнолітнього обвинуваченого. В ст. 438 КПК зазначається, що в разі, коли неповнолітній не досяг шістнадцяти років або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, при пред'явленні йому обвинувачення та його допиті можуть бути присутні педагог або лікар. Залучення вказаних спеціалістів для допиту неповнолітнього обвинуваченого переслідує мету надання допомоги слідчому в підготовці та проведенні даної слідчої дії з урахуванням рівня психічного розвитку підлітка, його вікових особливостей та умов виховання, а також сприяє правильній та повній фіксації його показань [18, 53; 19, 219]. Педагог чи лікар, відповідно до закону, беруть участь і в допиті неповнолітнього свідка (ст. 168 КПК).

Разом з тим, слід звернути увагу, що закон не вказує, якої спеціальності лікаря доцільно запрошувати для участі в даних слідчих діях. Крім того виникає питання, чи повинен допит проводитись за присутності і педагога, і лікаря, чи достатня участь лише когось з них?

За змістом ст. 438 КПК, яка передбачає допит неповнолітнього обвинуваченого, лікар може бути запрошений замість педагога (“можуть бути присутні педагог або лікар”). У ст. 168 КПК зазначається, що при допиті неповнолітнього свідка у віці від 14 до 16 років може бути присутнім педагог і лише за необхідності — лікар. Аналіз норм закону дозволяє зробити висновок, що при допиті неповнолітнього обвинуваченого лікар викликається замість педагога, а при допиті свідка — разом з педагогом. Дане питання у законодавстві потрібно вирішити однозначно.

Якщо законодавець виходить з того, що участь лікаря більш доцільна у допиті за якихось конкретних умов, наприклад, в зв'язку з особливостями психічного розвитку неповнолітнього, то незалежно від процесуального статусу неповноліт-

нього (свідок чи обвинувачений) педагог не може замінити лікаря. Участь лікаря в допиті неповнолітнього і в даному випадку необхідна. Виникає питання: чи необхідний при цьому й педагог? В.Д. Позняк вважає, що у випадку, коли необхідно допитати неповнолітнього свідка у віці до 14 років у присутності лікаря, участь педагога не виключається [20, 161].

На нашу думку, одночасна участь лікаря (педіатра, психіатра) та педагога в багатьох випадках недоцільна, тому що вони своїми спеціальними знаннями сприяють досягненню однієї мети: встановленню контакту з допитуваним, правильному веденню допиту, повному і точному його протоколюванню. Одночасна участь педагога і лікаря у допиті неповнолітнього може бути виправдана лише у випадках, коли для з'ясування низки питань необхідні медичні та педагогічні знання.

Узагальнення практики показує, що слідчі для участі в допитах неповнолітніх запрошують або педагога, або лікаря. Запрошуючи лікарів, вони часто не з'ясовують, яка їхня спеціалізація, внаслідок чого участь їх в допиті носить формальний характер і, звісно, не може сприяти отриманню від допитуваного повної та вірної інформації про обставини справи.

Закон як учасників допиту називає також батьків чи осіб, що їх замінюють, які запрошуються для здійснення функцій законного представника. За загальним правилом участь законного представника в допиті неповнолітнього є обов'язковою. Запрошення його може бути доцільне лише тоді, коли це сприятиме встановленню контакту з підлітком. Участь батьків чи осіб, які їх замінюють, при допиті неповнолітніх свідків у віці до 14 років не виключає участі педагога. Однак на практиці слідчі замість педагога, коли його участь обов'язкова, нерідко запрошують лише батьків.

Відсутність у законі вказівок про порядок допиту неповнолітнього пі-

дозрюваного призводить до того, що останні часто допитуються без участі педагога. Цей пробіл в законодавстві слід усунути.

Спеціаліст-педагог, беручи участь в допиті неповнолітнього, повинен своїми знаннями в галузі педагогіки та психології надавати слідчому допомогу в одержанні повних та вірних показань. Досягнення цієї мети можливе лише за умови, що до допиту залучається педагог, який має досвід роботи з тим віковим контингентом, до якого відноситься допитуваний [21, 292]. Дану обставину слідчі не завжди враховують, внаслідок чого участь педагога в допиті іноді носить формальний характер.

Іншою формою використання спеціальних знань виступає судова експертиза. Щодо кола обставин, які розглядаються у рамках даної статті, слід зупинитись на призначенні судово-психологічної експертизи, яка призначається у випадках, коли у слідчого, прокурора та суду виникають сумніви у можливості неповнолітнього обвинуваченого усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними через розумову відсталість, пов'язану не з душевним захворюванням, а з незрілістю його інтелектуального розвитку [22, 125]. Для вирішення даного питання вимагається дослідження здатностей, темпераменту підлітка, характерологічних особливостей його особистості та ін.

Ознаки недостатньої зрілості особи виявляються частіше за все у примітивній мотивації та постановці цілей своїх дій, в наївно дитячій оцінці бажаної мети та реальних засобів її досягнення, в недостатньо зрілому судженні про інші обставини вчиненого злочину. В підлітків несприятливі умови виховання (неповна сім'я, батьки-алкоголіки, сварки з батьками, негаразди в сім'ї), неблагополуччя в школі чи училищі, невдачі у стосунках з ровесниками, в особистих стосунках здатні викликати глибокі переживання та призвести до стану афекту, що спонукає

неадекватні форми поведінки. В таких випадках правопорушення виражається у вигляді одноразового дії-спалаху [23, 74]. Для встановлення факту вчинення злочину в стані афекту органи досудового слідства залучають експерта-психолога.

Об'єктом судово-психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачених є психічна діяльність психічно здорового підлітка. Підставами для призначення даного виду експертизи можуть бути: дані, які вказують на можливе відставання підлітків у психічному розвитку в порівнянні з основною масою його ровесників, наприклад, відомості про педагогічну занедбаність підлітка, погану успішність, „дитячості” поведінки і т.п.; дані, що характеризують конкретні протиправні дії обвинуваченого: невідповідність поведінки підлітка меті його дій, незвичність мотивації протиправних дій чи безмотивність, легковажне, некритичне ставлення до вчиненого і т.д. [24, 43]

Слідчий (суд), визнавши необхідним проведення судово-психологічної експертизи, в процесі підготовки до її призначення повинен ретельно зібрати відомості про психологічний стан підлітка, умови його життя та виховання і т.п., продумати питання експерту, вибрати компетентного експерта, після чого вже винести постанову (ухвалу) про призначення судово-психологічної експертизи неповнолітнього обвинуваченого, виходячи з наявності достатніх для цього підстав та причин [25, 11].

Таким чином, процесуально грамотне та тактично вдале використання таких форм спеціальних знань як участь педагога при допиті та призначення і проведення судово-психологічної експертизи ефективно та реально сприятиме забезпеченню правового статусу неповнолітнього в кримінальному процесі України. Однак для досягнення цього є потреба у вдосконаленні чинного законодавства та підвищенні рівня підготовки осіб, які здійснюють досудове слідство та судовий розгляд кримінальних справ.

Список літератури:

1. *Ароцкер Л.Е.* Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — М., 1965.
2. *Гончаренко В.И.* Методологические проблемы использования данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — К., 1981.
3. *Коновалова В.Е.* Теоретические проблемы следственной тактики. (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Харьков, 1976.
4. *Костицкий М.В.* Использование специальных психологических знаний в советском уголовном процессе: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — К., 1990.
5. *Соколовский З.М.* Проблемы использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний при установлении причинной связи явлений (криминалистическое и процессуальное исследование): Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Харьков, 1968.
6. *Лисиченко В.К.* Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы): Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — К., 1974.
7. *Салтевский М.В.* Теоретические основы установления групповой принадлежности в судебной экспертизе. (Методологические и правовые проблемы): Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Харьков, 1969.
8. *Сегай М.Я.* Методология судебной идентификации: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — К., 1970.
9. *Фридман И.Я.* Судебная экспертиза и вопросы предупреждения преступлений: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — К., 1974.
10. *Матусовский Г.А.* Криминалистика в системе юридических наук и ее межнаучные связи: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — М., 1980.
11. *Ищенко А.В.* Методологические и организационные проблемы развития криминалистических научных исследований: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — К., 1997.
12. *Давудов Ф.Е.* Процессуальные и организационно-методические формы использования возможностей науки и техники в целях расследования и профилактики преступлений (по материалам Азербайджанской ССР): Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — М., 1972.
13. *Алиев И.А.* Проблемы судебно-экспертной профилактики: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — К., 1990.
14. *Джавадов Ф.М.* Концептуальные основы развития судебной экспертизы в современных условиях: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — К., 2000.
15. *Грамович Г.И.* Проблемы теории и практики эффективного применения специальных знаний и научно-технических средств в раскрытии и расследовании преступлений: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — К., 1989.
16. *Ланцман Р.М.* Использование возможностей кибернетики в криминалистической экспертизе и некоторые проблемы уголовно-судебного доказывания: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — М., 1970; *Леви А.А.* Процессуальные и криминалистические проблемы применения научно-технических средств в уголовном судопроизводстве: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — М., 1978; *Селиванов Н.А.* Научно-технические средства расследования преступлений (правовые, методологические основы применения, современное состояние и перспективы развития): Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — М., 1965; *Шиканов В.И.* Проблемы использования специальных познаний и научно-технических новшеств в уголовном судопроизводстве: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — М., 1980.
17. *Образцов В.А.* Криминалистическая классификация преступлений. — Красноярск, 1988.

18. *Ароцкер Л.Е.* Права, обязанности и роль специалистов при производстве следственных и судебных действий // Вопросы криминалистики. — Вып. 6–7. — М., 1962.
19. *Миньковский Г.М.* Участие педагога и иных лиц в допросе несовершеннолетнего обвиняемого // Советское государство и право в период развернутого строительства коммунизма. — Харьков, 1962.
20. *Позняк В.Д.* Кримінальний процес Української РСР. — К., 1968.
21. *Романюк Б.В.* Участь педагога у слідчих діях // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. — К., 2001. — Вип. 4.
22. *Лень В.В.* Деякі аспекти кримінально-процесуального значення судово-психологічної експертизи неповнолітнього обвинуваченого // Вісник Запорізького юридичного інституту. — Запоріжжя, 2004. — Вип. 1 (26).
23. *Грошевой Ю.М.* К вопросу о предмете судебно-психологической экспертизы при расследовании преступлений несовершеннолетних // Актуальные проблемы расследования преступлений несовершеннолетних. — М., 1982.
24. *Петелин Б.* Судебно-психологическая экспертиза // Советская милиция. — 1980. — № 12.
25. *Обидина Л.* Судебно-психологическая экспертиза несовершеннолетних обвиняемых // Советская юстиция. — 1985. — № 20.

РЕЗЮМЕ

В статье изложены вопросы, касающиеся использования специальных знаний при расследовании преступлений, совершенных несовершеннолетними, для допроса и проведения судебно-психологической экспертизы. Автором высказаны предложения по совершенствованию законодательства в плане затронутых вопросов.

SUMMARY

The article deals with the issues related to the use of special knowledge in the investigation of the crimes, committed by minors, during an interrogation and conducting forensic expertise. The author reveals the causes, objects, and the basics of applying special knowledge and the ways of their improvement.

*Рекомендовано кафедрою
кримінального процесу та криміналістики*

Отримано 15.09.06